

20. *Эварницкий Д. И.* За чужий гріх / Д. И. Эварницкий. – Екатеринбург, 1907.

21. *Яворницький Д. І.* За чужий гріх : [Роман] / Д. І. Яворницький // Передм., текстолог. підгот. і словник М. М. Олійник-Шубравської. – Х., 1993.

22. *Яворницький Д. І.* За чужий гріх: роман, повість, малюнки з життя / передм. Н. С. Василенко. – Д., 2006.

Надійшла до редколегії 12.11.2010

УДК 94 (477)

О. В. Шумейко

Державний архів Дніпропетровської області

**ПІЗНАВАЛЬНЕ ТА ВИХОВНЕ ЗНАЧЕННЯ
ІСТОРИКО-ХУДОЖНЬОГО ТВОРУ Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО
«ІЗ УКРАЇНСЬКОЇ СТАРОВИНИ»**

Аналізується пізнавальне значення та виховний вплив твору історичного змісту через художньо-образний засіб повідомлення інформації. На матеріалі книги «Із української старовини» відзначається внесок Д. І. Яворницького у всебічне вивчення історії українського козацтва.

Ключові слова: духовність, старовина, козацтво, січовики, загальнолюдські цінності, звичаї, патріотизм.

Анализируется познавательное значение и воспитательное влияние произведения исторического содержания посредством художественно-образного изложения информации. На материале книги «Из украинской старины» рассматривается вклад Д. И. Яворницкого во всестороннее изучение истории украинского казачества.

Ключевые слова: духовность, старина, казачество, сечевики, общечеловеческие ценности, обычаи, патриотизм.

The cognitive value and educating influencing of work of historical maintenance by means of artistically-vivid exposition of information is analysed in the article. On material of book «From Ukrainian old times» by the Dmitry Javornitsky deposit is examined in the comprehensive study of history of Ukrainian cossacks.

Key words: spirituality, old times, the cossacks, sechevyky, common to all mankind values, consuetudes, patriotism.

Видатний учений-історик Дмитро Іванович Яворницький і за своєю освітою, і за світоглядом був істориком і філологом, письменником, істориком-романтиком у зображенні українського козацтва.

Аналізуючи його науково-художній твір «Із української старовини» [4], виданий 1900 р. у Санкт-Петербурзі російською мовою й перевиданий в україномовному перекладі у видавництві «Веселка» 2001 р., відчуваємо по-справжньому могутній вплив на духовний світ людини поданого в книзі історичного матеріалу, наповненого потужною силою любові до старовини, до тих національних джерел, що, здається, перебігають у кров читача. Книга призначена для дітей середнього та старшого шкільного віку, оздоблена малюнками художників – Миколи Самокиша та Сергія Васильківського. Звернімося до окремих розділів книги, щоб переконатися в нестаріючому пізнавальному й виховному значенні майстерно відновлених картин старовини.

У нарисі «Тип запорожця» [4, с. 89] подано всю широту лексики, яка завдяки своєму емоційному забарвленню передає типові риси характеру запорожця так, ніби це об'ємне зображення. Переконаємося в цьому, перебираючи низку слів-характеристик козака як позитивного, так і негативного значення, адже характер живої людини складається з достоїнств і недоліків: плечистий, ставний, дужий, повновидий, круглявий, смаглявий, мужній, хвацький, веселий, жартун, жорстокий, дикий, нещадний, хижий, кровожерний, нестримний, добросердий, безкорисливий, щедрий, вірний, волелюбний, гостинний, розумний, хитрий, хвалькуватий, легковажний, терпеливий, витривалий, відважний, хоробрий, завзятий. Головне значення показу цих різнобічних рис характеру запорожця в тому, що так яскраво проявлялися й загартовувалися всі людські сили у вирішальних і небезпечних ситуаціях, коли поставало безкомпромісне завдання захисту рідної землі й предківської віри.

Зміст розділу «Сцена із запорозького життя; суд над злочинцем» [4, с. 104] засвідчує, що запорожці високо цінували справедливість, не мирилися з проявами злочинності навіть у своєму середовищі. Судову владу в козаків представляла військова старшина, до складу якої входили: кошовий отаман, суддя, писар, військовий осавул; крім того, довбиш (помічник осавула, читав постанови старшини та всього війська прилюдно на місці страти або на військовій раді), курінні отамани, паланочний полковник. В окремих випадках судове рішення виносив увесь кіш. Методи покарання у запорожців були суворими, і найчастіше вживаним зазначається ганебний стовп, біля якого винуватця не жартома били кийками. Детально й художньо-образно замальовується сцена такого покарання в історичному романі Пантелеймона Куліша «Чорна рада».

Пізнавальне й виховне наповнення має нарис «Січовий дід абшитований» [4, с. 118]. Уже сама назва містить поштовх до в'яснення значення слова «абшитований» – відставний, той, хто знаходиться у відставці після закінчення військової служби через поважний вік.

У свою чергу, розповідь про шанобливе ставлення завзятих і непокірливих розбишак-запорожців до своїх старших за віком і досвідченіших у життєвих і військових ситуаціях побратимів змушує подивитися на козацькі чесноти з позиції національних і загальнолюдських цінностей, які є позачасовими. Повага до старших завжди була й залишатиметься однією з провідних моральних якостей людини, а надто це важливо закладати в дитячому віці. Із розповіді Яворницького стає відомо, що козаки не склали писаних законів – їхнє неспокойне життя не дозволяло гаяти на це часу.

Знавці давніх козацьких заповітів і традицій, старі козаки були живими носіями та охоронцями усталених, давніх звичаїв, на яких тримався увесь повсякденний і військовий устрій січовиків. Старі козаки вельми серйозно ставилися до виховання молоді, пильно стежили за тим, чи дотримуються молоді козаки узвичаєного ведення військових справ, норм поведінки. У разі виявлення неповаги до старожитніх звичаїв вимагали якнайсуворішого покарання для порушників. Яких же найважливіших правил повинен був дотримуватися козак-запорожець? До цього переліку непорушних настанов входили: повага до козацької власності, життя окремо від родини, відданість предківській вірі, пошанування духівництва. Значною подією ставав для широкого загалу й вихід старого січовика у відставку – влаштовувалися гучні проводи впродовж усієї дороги до самого монастиря, куди постарілий козак ішов «рятуватися», беручи особисто для себе лише один дорогий для нього документ – Атестат за участь у походах проти ворога. Однак свій відхід від звичайних справ можна було зробити й непомітним, тихо перейшовши на звичайний селянський спосіб життя або взагалі відсторонившись від усього світу в безлюдному степу, в лісі, в печері, в бурдюзі, щоб решту днів життя присвятити турботам про власну душу.

Нарис «Зимівник козацький» [4, с. 239] дає відповідь на питання – як було налагоджене харчове постачання запорозького війська. Тут у стислій і доступній формі подається пізнавальна інформація про різкий поділ усього наявного складу запорозького низового війська на дві категорії: січових козаків (вони ж називалися товариством) та посполитих (вони ж – зимівчакі). Січовим козакам заборонялося приводити в Січ дружин, матерів, сестер (адже козак, який вступав у військове товариство, мав бути залізного норову без усякого сентиментального впливу) – і це була далеко не безпідставна вимога.

У передмові до книги [4, с. 6-7] Дмитро Яворницький дає зрозуміти, чому характер воїна-запорожця мав бути залізним – від цього залежало, чи залишиться він живим, чи зможе повернутися неушкодженим до матері, дружини, сестри. Щоб не просто вистояти, а перемогти в боротьбі за політичну свободу, за православну віру – такою

була найголовніша мотивація, заради якої чоловіки ставали козаками, окремій людині із плоті й крові потрібно було зібрати себе в кулак. Інакше не можна було б витримати ось такі, наприклад, умови: щоб заскочити ворога, потрібно було вміти у холод і завірюху, спеку й задуху знаходитися під відкритим небом або критися в убогій землянці чи по звирячих схованках, годуватися в скрутних випадках відваром із води та рогів зітлілих диких кіз, пліснявими сухарями, насінням диких трав; щоб нічим не виказати своєї засідки, не можна було ані погрітися біля вогнища, ані ворухнутися, сидячи по декілька годин як закам'янілі, а коли зненацька нападав ворог, то, оцінивши, що на цей раз сили нерівні й перевага на боці супротивника, треба було вміти не лише сховатися у високій степовій траві, але й обманути ворога, днями й тижнями блукаючи в заростях, імітуючи виття вовків, лисиць, голоси птахів. Ховаючись у хащах, чагарях, байраках, у звіриних печерах, очеретах і плавнях, козаки зустрічалися з отруйними плазунами, павуками, мошकारою, голодними вовками. У непролазних, багnistих плавнях, у період цвітіння очерету, козаки страждали від виснажливої пропасниці, високотемпературної лихоманки, тяжко вмирили від цих хвороб. У походах на Крим або в Туреччину можна було зарізатися чумою – і це теж означало смерть у муках. Тож якщо зважити на ці, далеко не домашні, умови існування, стає зрозумілим, чому козацька спільнота затвердила різке розмежування у своєму середовищі: січові козаки були щоденно й щогодинно у бойовій готовності, а посполиті – жили в зимівниках, тобто в козачих хуторах.

Д. І. Яворницький не наводить кількість зимівників, але зазначає, що в них проживало (наприкінці історичного існування Січі) загальним числом 90 тисяч людей. Як місцевість, на території якої було найбільше зимівників, називається Новомосковський повіт Катеринославської губернії. Він був найвіддаленішим від татарських наскоків і найбагатшим дарами природи. Згідно з календарями визначних дат по Дніпропетровській області, у 2010 р. ювілейними датами свого заснування позначені село Вищетарасівка Томаківського району, село Голубівка Новомосковського району, місто Павлоград, селище Васильківка Васильківського району. Ці населені пункти розпочали своє існування саме на основі козацьких хуторів-зимівників. У 2011 р. виповниться 250 років від дати заснування зимівника козака Петрика, звідки розпочало свій розвиток селище Петриківка Петриківського району. Посполиті козаки, що мешкали в зимівниках, теж були військовозобов'язаними й залучалися до великих військових походів. Сигналом до цього слугували гарматні постріли з Січі або посильні-машталіри, які сповіщали про збір у похід. Однак головним призначенням посполитих козаків був обробіток землі, тваринництво, заготівля сіна, пасічникування, вирощування городини,

фруктів, дрібна торгівля, соляний промисел, утримання поштових станцій. Певну частину вирощеного, вторгованого від продажу залишали у зимівниках на свої сімейні потреби, однак левову частку надлишку привозили на Січ для козаків і, крім того, сплачували грошима так зване «домове» – 1–1,5 карбованця з родини. Зв'язок між січовиками та посполитими був постійним, і в зимівнику січові козаки гостинно приймалися, могли перепочити, підкріпитися. Зважаючи на те, що хутір мав міцну й високу огорожу з вежами, біля яких пильнували озброєні вартові, то між мешканцями зимівника та бойовим козацтвом встановлювався певний пароль. Найчастіше в літературі зустрічається гукання-звуконаслідування нічного птаха – пугача. Усвідомлюючи викладений у цьому розділі матеріал, можемо говорити про його виховний вплив на формування поваги до такого раціонального устрою козацького життя, коли все було підпорядковане патріотичній ідеї – захистити, оборонити, бути здатним на подвиг заради рідної землі.

Великого виховного впливу досягає своїм змістом нарис «Проводи козака до війська» [4, с. 145]. Він сповнений поваги до виконання свого патріотичного обов'язку чоловіками, але нарівні з цим передається й шанобливе ставлення до жінки (дівчини, дружини, матері). Дуже лірично ведеться розповідь про палке і, наголошується на тому, безгрішне кохання між дівчиною та молодим козаком. Дівчина, як це традиційно заведено, тривалий час повинна була приховувати свої почуття до козака, а виконуючи найтяжчу хатню роботу, виділяла час, щоб вишити коханому в подарунок хусточку або сорочку. Якщо справа йшла до весілля, то в куплену на ярмарку скриню складали посаг: успадковані від бабусі плахти доповнювалися новими, купувалися срібні й позолочені дукати і до них – різнокольорове скляне намисто та коралі. Цей нарис – справжній художній твір, у якому розповідь переходить у тексти різножанрових пісень: родинно-побутових, козацьких, про кохання. У творах багатьох українських письменників – Т. Шевченка, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного та інших, де змальовується життя українського селянства в XIX ст., наводяться епізоди або просто вставляється в розповідь згадка про подорож простих селян на прощу до Києва.

З нарису Яворницького «Подорож на прощу шляхетної особи XVIII ст.» [4, с. 164] стає зрозумілим, що люди, навіть за наявності церкви у своєму селі, будучи глибоко віруючими, намагалися побувати у місцях, славних своїми релігійними святинями. І якщо для заможної прочанки могло бути щонайменше дві причини їхати на прощу (по-перше, був усталений звичай ховати померлого чоловіка у Києво-Печерській лаврі, а, по-друге, особисте бажання поїхати і вклонитися святим угодникам київським), то прості селяни вируша-

ли на прощу пішки з однією метою – помолитися, поставити свічку у святій обителі. Слово «проща» своїм змістом нагадує, що є одна важлива загальнолюдська цінність – усвідомлювати свої провини, просити за них прощення і самим уміти прощати.

Не можна оминати увагою той факт, що Д. І. Яворницький вивчав історію в усіх її життєвих проявах, у тому числі й у побуті, живопису, фольклорі, музиці. І не випадково у своїх лекціях, поїздках, у спілкуванні, у творах, так само, як і у творах і спогадах сучасників Яворницького, часто згадується таке фольклорно-мистецьке явище, як кобзарство. Розповіді Яворницького про кобзарів у нарисі «Група кобзарів та лірників на українському ярмарку» [4, с. 169] не лише містять у собі інформативно-пізнавальний матеріал, але й виховують вдумливе, розбірливе ставлення читача до музичних творів. Козаки є прикладом для нас у тому, що в кобзарському виконанні дуже поціновувався текст пісні, його смислове наповнення. Крім того, запорожці у мирний час, на дозвіллі прагнули навчитися складати вірші, грати на музичних інструментах. Популярними серед них були кобза, ліра, скрипка, вагани, басы, цимбали, коза, сопілка. Як історик і мовознавець, автор нагадує, що слово «кобза» походить від тюркського «кобиз», «кабиз», «кобоз», свідчить про її східне походження, про особливості її влаштування – має 12 струн, з яких 6 – власне струни, решта – приструнки; частина струн – кишккові, частина – обвиті золоченими чи посрібленими пластинами. Майже всі козаки вміли грати на кобзах, і у випадках самотнього перебування в безлюдних степах кобза ставала для запорожця єдиною рідною, наче живою, істотою, яка допомагала і печаль висловити, і підбадьорювала. Створюючи книгу «Із української старовини», на початку ХХ ст. Дмитро Яворницький далекоглядно зазначив: «Сучасні кобзарі ...здебільшого потішають людей чечіткою або попаденькою», шкварять метелицю або триндика. Так, усе минає й змінюється на землі, а разом з усім змінюються й смаки людей» [4, с. 175]. У повсякденному житті Дмитро Іванович часто зустрічався з кобзарями, слухав їхні пісні, записував їх. Про це свідчать спогади дніпропетровського вченого, письменника й журналіста І. М. Шаповала, вміщені в його збірці оповідань «У пошуках скарбів» [1]. Частим гостем у Яворницького був кобзар Михайло Кравченко [3, арк. 4], особисто був знайомий Яворницький з видатним кобзарем Остапом Вересаєм [3, арк. 5], приймав у себе кубанського кобзаря Конона Петровича Безщасного [2, арк. 1].

Дмитро Іванович Яворницький чудово розумів, що історія не може бути лише написаним у підручнику предметом пізнавального значення, це благодатний ґрунт для виховання, бо «наука про давнину ...розвиває в нас чуття прекрасного, робить шляхетним наше серце, плекає любов до всього рідного, розпросторює наші розумові об-

рії і, нарешті, умудрює нас життєвим досвідом, дає уроки майбутнього і робить нас справжніми синами нашої батьківщини, справжніми патріотами» [4, с. 5].

Бібліографічні посилання

1. Держархів Дніпропетровської області. – Ф. Р-6119, оп. 1, спр. 51.
2. Там само. – Оп. 1, спр. 323.
3. Там само. – Спр. 364.
4. *Яворницький Д. І.* Із української старовини / Д. І. Яворницький. – К., 2001.

Надійшла до редколегії 09.11.2010

УДК 94 (477) «1919»

Ю. С. Митрофаненко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОТАМАНЩИНА ЯК ІСТОРИЧНЕ ЯВИЩЕ: ПОГЛЯДИ Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО ТА СУЧАСНІ РЕФЛЕКСІЇ

Проаналізовано погляди Д. Яворницького на отаманщину, запропоновано варіант типологізації отаманщини як суспільного феномену.

Ключові слова: отаманщина, отаман, отаманські формування, Директорія, девіантність.

Проанализированы взгляды Д. Яворницкого на атаманщину, предложен вариант типологизации атаманщины как общественного феномена.

Ключевые слова: атаман, атаманщина, атаманские формирования, Директория, девиантность.

The view of D. Yavornitskiy on the atamanship were analysed, new variant of typologization were proposed.

Key words: atamanship, ataman, Directory, deviation, ataman's group.

У революційну добу 1917–1921 рр. Д. Яворницькому довелося зустрітися з різними особистостями, серед яких були й представники української отаманщини. Вони вважали себе нащадками запорожців та намагалися на власний розсуд відродити традиції Запорозької Січі, збиралися використати їх у боротьбі за свободу чи відродження української державності. Володіючи значним обсягом знань, Д. Яворницький отримав можливість поспостерігати за намаганнями зазначе-